

«ОЙЧИНОР» ДОСТОНИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Меҳринса Ибраҳимовна СУЛАЙМАНОВА

доцент

филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Андижон давлат педагогика институти

Андижон, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада «Ойчинор» достонининг тарихий илдизлари, ундаги реал шахслар, воқеалар, жойлар ва уларнинг достондаги бадиий талқинлари ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: бахши, достон, мотив, тарихий асос, реал шахс.

ИСТОРИЧ Аннотация

Ушбу мақолада «Ойчинор» достонининг тарихий илдизлари, ундаги реал шахслар, воқеалар, жойлар ва уларнинг достондаги бадиий талқинлари ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: бахши, достон, мотив, тарихий асос, реал шахс.

ЕСКИЕ ОСНОВЫ ДАСТАНА «ОЙЧИНОР»

Меҳринса Ибраҳимовна СУЛАЙМАНОВА

доцент

доктор философии по (PhD) филологическим наукам

Андижанский государственный педагогический институт

Андижан, Узбекистан

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторические корни дастана «Ойчинор», реальные личности, события, места и их художественная интерпретация в дастане.

Ключевые слова: бахши, дастан, мотив, историческая основа, реальная личность.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг бебаҳо ва бой мероси бўлмиш достонлар орасида «Ойчинор» достони ўзига хос мустаҳкам ўрин эгаллайди. Бу эпик асар нафақат ўзбек фольклорининг олтин фондига кирибгина қолмай, балки халқ руҳиятининг чуқур қатламларини, миллий қадриятлар ва тарихий хотирани ўзида мужассам этган муҳим ёдгорлик сифатида ҳам қадрланади. Достоннинг ижодкори ва машҳур айтиувчиси – Сурхондарё вилояти фольклор анъаналарининг йирик, беқиёс вакили бўлган Қодир Раҳимов (Қодир бахши)дир. Унинг дўмбирасидаги овоз, чолғу ижроси ва ҳикоя қилиш санъати авлодларни ҳайратга соладиган даражада юксак бўлиб, Сурхон

воҳасининг тоғли ҳудудларидаги қадимги бахшичилик мактабининг энг ёрқин мероси ҳисобланади.

Қодир Раҳимовнинг бой ва ранг-баранг репертуарида «Ойчинор» достони ўзбек эпик анъаналарининг классик, мукаммал ва тенгсиз намуналаридан бири сифатида аллақачон танилган ва қадрланган. Бу достонда қаҳрамонлик, самимий муҳаббат, оғир хиёнат ва мураккаб тақдир мотивлари ўзаро чамбарчас, мустаҳкам ва санъаткорона боғланган бўлиб, у ўзбек халқининг узоқ тарихий ўтмишидан, қадимги урф-одатларидан, курашлари ва ғалабаларидан олинган илҳом ва элементлар билан янада бойитилган, чуқурлаштирилган. Достон тингловчиларни ўтмишга саёҳатга чорлайди, уларнинг қалбида миллий ғурур, адолат ва садоқат туйғуларини уйғотади, шу билан бирга ўзбек халқи маънавий дунёсининг чексиз бойлигини янада очиқ беради.

Достоннинг сюжети, асосан, афсонавий ва романтик характерга эга бўлса-да, унда ўзбек тарихининг реал воқеалари ва шахслари акс эттирилган. Хусусан, XV–XVI асрларда Марказий Осиёда юз берган сиёсий қарама-қаршиликлар, Бобур ва Шайбонийхон ўртасидаги курашлар достоннинг тарихий асосига айланган.

«Ойчинор» достони ўзбек фольклорининг бахшичилик анъанасига мансуб бўлиб, у оғзаки тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келган. Қодир Раҳимов унинг айтиувчиси сифатида танилган бўлиб, достон Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг фольклор ўчоқларида кенг тарқалган.

Достоннинг тарихий асоси XV аср охири – XVI аср бошидаги Марказий Осиё тарихига боғлиқ. Бу давр темурийлар сулоласининг парчаланиши, ўзбек хонликларининг юксалиши ва сиёсий курашлар билан ажралиб туради. Достонда акс эттирилган асосий тарихий элементлар – Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва Муҳаммад Шайбонийхон ўртасидаги қарама-қаршиликдир. Бу икки шахс ўзбек тарихининг муҳим қаҳрамонлари бўлиб, уларнинг ҳаёти ва фаолияти «Бобурнома» каби тарихий манбаларда батафсил баён этилган.

Достондаги воқеалар Бойсун ва Ҳисор тоғлари, Каттапой текислиги, Андижон, Самарқанд ва Амударё атрофида кечади. Бу жойлар реал географик ҳудудлар бўлиб, темурийлар даврида муҳим сиёсий ва иқтисодий марказлар ҳисобланган.

Достоннинг бошланмаси ҳам айнан жой номларини тилга олиш билан бошланади: “Қадим ўтган замонда Бойсин тоғдан тубанда, Ҳисор тоғнинг остида, Кўкбулоқнинг устида, Каттапай деган хавор бор эди...” [4; 24]. Бу бошланма тингловчиларда маданий ҳис-туйғуларни уйғотиш билан бирга ҳикоянинг ижтимоий-тарихий маъносини кучайтиради.

«Ойчинор» достонининг тарихий асосларидан бири – бу ундаги қаҳрамонларнинг реал ҳаётда бор эканлиги. Достонда Бобур ва Шайбонийхоннинг зиддиятлари бадий ифодаланган. Бу зиддиятлар тарихий воқеалар асосида қурилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483–1530) – темурийлар сулоласининг сўнгги вакилларида бири, Фарғона вилоятининг ҳукмдори. У 1494 йилда Андижон тахтига ўтирган, аммо ўзбек хони Муҳаммад Шайбоний билан курашда мағлуб бўлиб, 1504 йилда Андижонни тарк этган. Достонда Бобур адолатпарвар, зукко ва диндор шоҳ сифатида тасвирланган. Унинг Қайсарбек (ҳиёнаткор вазир) билан муносабати ва Шайбонийхон билан қарама-қаршилиги достоннинг марказий қисмидир. Реал тарихда Бобур Шайбонийдан мағлуб бўлиб, Афғонистон ва Ҳиндистон сари юзланган. Достонда унга тегишли «Бобурнома» ва бошқа китоблар Бобурнинг адабий меросига ишора қилади.

Муҳаммад Шайбонийхон (1451–1510) – Шайбонийлар сулоласининг асосчиси. У темурийлардан Самарқанд, Бухоро ва Фарғонани тортиб олган. Достонда Шайбоний тажовузкор ва забткор сифатида кўрсатилади, Бобур (достонда Бобир деб айтилади) билан дарё бўйидаги суҳбат ва топишмоқлар эпизоди эса фольклор элементлари билан бойитилган: “Ўнг қўлимда суюқдан қаттиқроқ нарса бор, отини айтса, қув калладан сув келади, бу нима?

– Шайбоний ўйлаб туриб: – Бунинг номи қурут, – деди.

– Чап кўлимда бир нарса бор: ўзи бир юмалоқ нарса, ичида минг юмалоқ, бу нима?

Шайбоний буни ҳам: – Анор бўлмаса, – деди.

–Тўғри, – деди Бобир.

– Энди сенга охирги саволим бор: Дарахтнинг силкиниши нимадан?

– Дарахтнинг силкиниши ўздан чиққан қуртнинг таъсиридан” [4,72].

Бобур ва Шайбонийхоннинг Амударё бўйидаги бу суҳбати, ҳақиқатдан ҳам, фольклорнинг чуқур ҳикматлари билан тўлдирилган бўлиб, уларнинг ҳар бир топишмоғи ўша даврнинг табиат ва ҳаёт ҳақидаги тушунчаларини акс эттирибгина қолмай, инсон табиатининг ички қурти – хиёнат, ҳокимиятга чанқоқлик ва ўз-ўзини йўқ қилиш каби мураккаб иллатларни ҳам рамзий маънода очиб беради. Шайбоний охирги топишмоққа жавоб бериб, ўзининг тақдирини ўзи айтади. У “қурт”ни тушунса-да, ўз ичидаги қуртни кўрмайди. Шу тариқа, дарё бўйидаги суҳбат нафақат икки подшоҳнинг учрашуви, балки икки дунёқарашнинг тўқнашувидир, яъни Бобур – донишмандлик, сабр, қайта тирилиш, Шайбоний – куч, забт, лекин ички заифлик тимсолидир.

Реал тарихда Шайбоний Марказий Осиёнинг катта қисмини эгаллаган ва Бобурни қувиб чиқарган. Достондаги Амударё бўйидаги суҳбат – бу фольклорда кўп учрайдиган топишмоқ мотивларининг тарихий воқеалар билан уйғунлаштирилиши.

Достонда Қайсарбек Бобурнинг хиёнаткор вазири сифатида тасвирланган. Реал тарихда Бобурнинг атрофида бундай номдаги вазир бўлмаган, аммо темурийлар даврида ички хиёнатлар ва вазирларнинг фитналари, яъни бирор мақсадга эришиш учун яширин ёки махфий ҳаракатлар кўп бўлган. Қайсарбек образи фольклорда кўп учрайдиган “хиёнаткор вазир” типига мос келади ва Бобурнинг “Бобурнома”сида зикр этилган баъзи вазирларнинг ҳаракатларидан илҳомланган бўлиши мумкин.

Бобирнинг отаси ўтганидан кейин Қайсар унга вазир бўлади. Бобир ёш бўлганлиги боис, уни ҳам ноғорамга ўйнатаман деб ўйлайди. Лекин Бобир отасидан ҳам зукко, ўзининг билганини қиладиган, бировнинг гапига

кирмайдиган бўлади. Ҳатто Қайсарнинг баъзи гапларига кулиб: “Вазиринг доно бўлса, юртинг ҳам обод бўлар, вазиринг бўлса хатак, обод юрт нообод бўлар”, деб кулиб қўяр эди [4;61].

Қайсарбек Шайбонийхоннинг аслзодаларга мурувват кўрсатаётганини эшитиб, бойлик орттириш мақсадида у билан гаплашиб юради. Келдиёр ва Бердиёр ҳам Шайбонийхоннинг одамлари эди.

Бобур Андижонда Шайбонийхон билан “озроқ уруш қилиб”, Қайсарнинг гапига алданиб, Андижонни ташлаб кетади. Бу – хиёнатнинг энг очик кўриниши, вазир подшоҳга ёлғон маслаҳат бериб, уни худудни йўқотишга мажбур қилади. Натижада Бобур Каттапойга қочади ва у ерда экин эктириб, аскар тўплаб, қайта курашишни режалаштиради. Қайсар бу ниятни билади, демак, у Бобурнинг ҳаракатларини душманга етказиши мумкин – бу хиёнатнинг давомийлигини кўрсатади. Хиёнатнинг асосий сабаби – бойлик орттириш, яъни шахсий манфаат. Бу темурийлар даврида кўп учрайдиган ҳолат эди. Вазирлар кўпинча оилавий ёки қабилавий манфаатлар учун подшоҳга хиёнат қилишган.

Ўзбек ва умуман Шарқ фольклорида хиёнаткор вазир образи энг кўп учрайдиган, типик ва муҳим архетиплардан биридир. У подшоҳнинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида кўринса-да, шахсий манфаат, бойлик иштиёқи, ҳокимиятга чанқоқлик ёки душман билан тил бириктириш туфайли подшоҳга, юртга ва халққа хиёнат қилади. Бу образ фольклорнинг ахлоқий-тарбиявий вазифасини бажаради. Ушбу образ орқали адолатпарварлик улуғланади, хиёнат қораланади ва ҳокимиятнинг мураккаб табиати очиб берилади.

Бу шахслар дostonнинг тарихий асосига айланган бўлиб, уларнинг ҳаракатлари ўзбек тарихининг реал воқеаларига асосланган, аммо фольклор элементлари билан бойитилган.

Дostonдаги асосий воқеалар ўзбек тарихининг қуйидаги элементларига асосланади. Бобурнинг қочиши ва Шайбоний билан қарама-қаршилик.

Достонда Бобурнинг Андижонни тарк этиб, Каттапой ва Ҳисор тоғларига келиши тасвирланган. Реал тарихда Бобур 1504 йилда Шайбонийдан мағлуб бўлиб, Андижонни тарк этган ва тоғли ҳудудларда (шу жумладан, Ҳисор ва Бойсун атрофида) бир неча йил сарсон бўлган. У ўзининг “Бобурнома”сида бу даврни батафсил баён этган.

Амударё бўйидаги суҳбат ва топишмоқлар эпизоди – бу фольклор мотивлари, аммо у Шайбонийнинг Марказий Осиёни забт этишига ишора қилади. Шайбоний 1507 йилгача Самарқанд ва Бухорони эгаллаган, Бобур эса Афғонистонга ўтиб кетган.

Достонда зикр этилган Бойсун, Ҳисор тоғлари, Каттапой, Андижон, Самарқанд ва Амударё – реал жойлар. Бу ҳудудлар темурийлар ва ўзбеклар курашларининг маркази бўлган. Масалан, Андижон – Бобурнинг туғилган жойи, Ҳисор – чекиниш йўлларида бири.

Достондаги ҳайвон (айиқ) ва пари мотивлари, яъни Ойчинорнинг Кўҳи Қофда Ойша парининг боласиман деб ўзини Эрназарга таништиргани фольклорга хос бўлса-да, улар тарихий воқеалар атрофида қўрилган.

«Ойчинор» достони тарихий асосга эга бўлса-да, у асосан, афсонавий характерда. Масалан, Ойчинорнинг қаҳрамонликлари, яъни Ойчинорнинг Қайсарни Бобирга кўндаланг қилай, кейин отамни топай деб, Келдиёрнинг отини миниб, қиличини олиб, Бердиёр билан Келдиёрнинг калласини олиши, Қайсарнинг ялиниб-ёлворишига қарамай отга ўнгариб, Бобирга рўбарў қилиши ва парининг боласи – бу ўзбек фольклорининг классик элементлари. Бироқ достон ўзбек халқининг тарихий хотирасини сақлаб қолган, темурийларнинг йўқолиши, ўзбек хонликларининг юксалиши ва миллатнинг кураш руҳи унда акс этган.

Олимлар ўзбек достонларининг тарихий асосларини ўрганганларида, уларнинг реал воқеалардан илҳомланишини таъкидлайдилар. «Ойчинор» ҳам шу қаторга киради. Тарихий достонлар сюжетида тасвирланган воқеалар ва образлар халқнинг узоқ ўтмишдаги ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи, урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқдир.

«Ойчинор» достони ўзбек фольклорининг ёрқин намунаси сифатида тарихий асосларга таянган. У XV–XVI асрлардаги сиёсий курашлар, Бобур ва Шайбонийхон каби шахсларнинг ҳаётини фольклор мотивлари билан уйғунлаштирган. Бу дoston нафақат қаҳрамонлик ҳикояси, балки ўзбек халқи тарихий хотирасининг бир қисмидир. Қодир Раҳимов каби бахшилар орқали у авлодларга етказилмоқда ва ўзбек маданиятининг бойлигини намойиш этади. Достонни ўқиган ҳар бир инсон ўз тарихининг илдизларини ҳис қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Афзалов М. Ўзбек халқ бахшилари // Шарқ юлдузи, 1946. – № 10-11. – Б.141.
2. Жумаева С. Қодир бахшининг бадиий тилдан фойдаланиш маҳорати // Илмий хабарнома, АДУ. – 2018. – №3. – Б.79-82.
3. Malikov A. Qodir Baxshi Rahim o'gli hayoti va ijodi. // Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi, 19-to'plam. – 1-son. – May, 2025.
4. Ойчинор (Айтувчи: Қодир Раҳимов. Ёзиб олиб нашрга тайёрловчи: Абдумўмин Қаҳҳоров. www.ziyouz.com.
5. Сабирова Н. Хоразм бахши ва халфачилик анъаналари (генезис, локаллик, репертуар, ижро усули): монография. – Тошкент: Фан, 2021.
6. Турсунов С.Н., Пардаев Т.Р., Турсунова Н.М., Муртазоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2014.